

γωνία και ιστορική στιγμή βλέμματος προς την πραγματικότητα που προαναφέρθηκε. Κάτι που επίσης αντανάκλαται και στον τρόπο με τον οποίο δένονται μέσω της αφήγησης θέματα και αντικείμενα εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους, καθώς η διαφορά δε λειτουργεί διασπαστικά ως προς τη συνοχή του κειμένου αλλά μάλλον συνδεδετικά, μια και η αντίθεση αποτελεί παραπομπή σ' ένα βάθος πολύ πέραν τυχόν επιφανειακών διαφορών: «... (Δε χωράει αμφιβολία: ένας ολόκληρος χρόνος στο Μπούχενβαλντ μού είχε επιβεβαιώσει στην πράξη το μάθημα του Καντ, πως το Κακό δεν είναι το μη ανθρώπινο, αλλά το ακριβώς αντίθετο, μια ριζική έκφραση της ανθρώπινης ελευθερίας)...» (σ. 76-77).

Τελειώνοντας θα ήθελα να συμπληρώσω ότι την κίνηση του κειμένου ανάμεσα σε πολλές και συχνά αντιτιθέμενες πραγματικότητες, στο άτομο την ιστορία και τη μοίρα, δείχνει να παρακολουθεί με ιδιαίτερη μαεστρία με τη διττή της ιδιότητα της έμπειρης μεταφράστριας και διευθύντριας του περιοδικού «Μετάφραση» αλλά συνάμα και ιστορικού, η Οντέτ Βαρών-Βασάρ, μ' έναν ρέοντα λόγο, ο οποίος μετακινείται δίχως τον παραμικρό κραδασμό ανάμεσα στην τραχύτητα και τη λεπτότητα, τη λογιότητα και τη λαϊκότητα, το λυρισμό και τον πραγματισμό. Επίσης αναφορά αξίζει να γίνει και στο επίμετρο της έκδοσης, το οποίο αποτελεί την πρώτη ελληνική μελέτη του συνολικού έργου του Χόρχε Σεμπρούν και της σχέσης του με το συγγενικό προς αυτό έργο του Πρίμο Λέβι, του οποίου η μεταφράστρια είναι επίσης μελετήτρια. Εδώ η Οντέτ Βαρών-Βαζάρ εστιάζει στην εμμονή του συγγραφέα γύρω από το στρατόπεδο, που έχει παράγει όλα τα ως τώρα βιβλία του και η οποία δένει αναμεταξύ τους όλες τις αναφορές του έργου του, στις οποίες απεικονίζονται τα σημαντικότερα γεγονότα της ιστορίας του 20ού αιώνα. Πρόκειται για έναν τρόπο προσέγγισης, που καθιστά το επίμετρο του τόμου, πέρα από μια πλούσια πηγή πληροφοριών για το έργο του Χόρχε Σεμπρούν και εν γένει για τη στρατοπεδική λογοτεχνία, ένα κείμενο προβληματισμού σχετικά με την ίδια τη λογοτεχνία και αυτό που τούτη είναι. Πολύ καλοδεχούμενη τέλος για το μη εφοδιασμένο με τις απαραίτητες εγκυκλοπαιδικές γνώσεις αναγνώστη είναι και η παρουσία των εμπειριστωμένων σημειώσεων που διαφωτίζει σχετικά με καιρία ζητήματα.

Χριστίνα Βλαχούτσικου (επιμ.)

Laurie Kain-Hart (συνεργ.)

Όταν Γυναίκες έχουν Διαφορές: Αντιθέσεις και Συγκρούσεις Γυναικών στη Σύγχρονη Ελλάδα εκδ. Μέδουσα (2003).

Αθηνά Αθανασίου

ΣΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ φεμινιστικής θεωρίας που έγινε στο Pembroke Center for Teaching and Research on Women του Πανεπιστημίου Brown των ΗΠΑ το 1985, η φεμινίστρια θεωρητικός Nancy Miller έκλεισε την ανακοίνωσή της με τη φράση: «Ελπίζω να γινόμαστε γυναίκες». Η Denise Riley, μια από τις πιο δυνατές φωνές που αντιτάσσονταν τότε στην θεώρηση που επικράτησε να ονομάζεται «ουσιακρατικός φεμινισμός», ανταπάντησε ρητά: «Το χειρότερο που θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι να είμαστε γυναίκες». Στο πλαίσιο της εκδοτικής συνέχισης της συζήτησης, η θεωρητικός του ψυχαναλυτικού φεμινισμού Jane Gallop μίλησε για το φόβο των γυναικών μήπως κάτι σπουδαίο χαθεί σε μια μοιραία σύγκρουση με μια άλλη γυναίκα.

Είναι ακριβώς αυτό το θεωρητικό και πολιτικό πρόβλημα, το πρόβλημα της άλλης γυναίκας, που το βιβλίο *Όταν Γυναίκες έχουν Διαφορές: Αντιθέσεις και Συγκρούσεις Γυναικών στη Σύγχρονη Ελλάδα* που επιμελήθηκε η Χριστίνα Βλαχούτσικου έρχεται να θέσει δυναμικά στο επίκεντρο της κοινωνικής θεωρίας και έρευνας. Η παραπάνω σκηνή αποδείχτηκε ιστορικά εμβληματική των μεγάλων διαφορών που διέπουν και χαρακτηρίζουν τον λόγο περί διαφοράς (και ταυτότητας) στο πλαίσιο του δυτικού φεμινισμού. Το πρόβλημα της «άλλης γυναίκας», όπως εκδραματίζεται σε συνάρτηση με την ιστορική, κοινωνική, φανταστική και επιστημολογική κατασκευή της «γυναίκας ως άλλου» στη δυτική μεταφυσική, αναδεικνύει το ζήτημα της κατηγορίας των «γυναικών» ως υποκειμένου του φεμινισμού. Στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας και πράξης η έννοια της «διαφοράς» έχει υπάρξει πεδίο διαφορών και συγκρούσεων. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και μετά, έχει αποτελέσει έννοια-κλειδί στη θεωρητικοποίηση της «γυναίκας», των «γυναικών», και κυρίως της καταστατικής δισημίας που διέπει την φα(ντα)σματική κατηγορία της «άλλης γυναίκας». Οι έντονες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις της δεκαετίας του '80 περί ουσιοκρατίας, κοινωνικής κατασκευής και έμφυλης υποκειμενικότητας άνοιξαν το δρόμο για την ανάδειξη των εσωτερικών διαφορών, αντινομιών και πολυσχιδών ταυτίσεων που συγκροτούν αυτό το φανταστικό πολιτικό υποκείμενο ή αυτή την αφηρημένη αναλυτική κατηγορία που αποκαλείται, εν πολλοίς καταχρηστικά, «γυναίκες». Τα κανονιστικά προτάγματα

Η Αθηνά Αθανασίου διδάσκει στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου

του φύλου εξετάζονται σε συνάρτηση με την αστική, λευκή, ετεροφυλοφιλική, αποικιοκρατική, μονοθεϊστική και άλλες μορφές κυριαρχίας. Απομυθοποιείται έτσι η εξιδανικευμένη υπερπολιτισμική αφαίρεση της γυναικείας «αδελφούσης» (το «όνειρο της κοινής γλώσσας»-η ψευδαίσθηση ενός πεδίου χωρίς διαμάχη, χωρίς σύγκρουση) και αναδεικνύονται οι πολλαπλές κοινωνικές υποτέλειες, συγκρουόμενες θέσεις υποκειμενικότητας και ιεραρχίες τάξης, φυλής και σεξουαλικότητας, ενώ την ίδια στιγμή τίθεται στο πεδίο της συζήτησης και ιδεολογικής διαπάλης, περιπλέκοντας ακόμη περισσότερο τα πράγματα, ο ελλοχεύων κίνδυνος της πραγματοποίησης «υποτελών» ταυτοτήτων και της υποστασιοποίησης μονολιθικών «Άλλων» (π.χ. «μαύρες γυναίκες»).

Στην παραπάνω σκηνή της αντιπαράθεσης, αν και οι δυο συνομιλήτριες συμφωνούν ότι φύλο είναι κάτι που γίνεται κανείς –και δεν είναι–, η μεν Miller αποδίδει τη δυναμική της κριτικής αποδιάρθρωσης της έμφυλης πολιτισμικής νομιμότητας στην πράξη του να «γίνεσαι γυναίκα», ενώ η Riley θεωρεί ότι αυτή η δυναμική βρίσκεται στη διαδικασία του να «ξε-γίνεσαι γυναίκα». Αν το φύλο είναι κάτι που «κάνουμε», αυτό που διακυβεύεται σε επίπεδο θεωρητικής και πολιτικής πράξης είναι οι διαδικασίες κατά τις οποίες «ξε-κάνουμε»² το φύλο και τις κανονιστικές του συνδηλώσεις και συντεταγμένες, τις θεμελιώσεις του, δηλαδή, σε ηγεμονικές εννοιολογήσεις του εαυτού, αλλά και τις διαδικασίες κατά τις οποίες η ηγεμονική καθιέρωση της ρυθμιστικής τάξης του φύλου υπονομεύει και αποδιαιρώνει, «ξε-κάνει», την ίδια την υποκειμενικότητα της/του φορέα αυτής της έμφυλης «ταυτότητας».

Η σύγκρουση αποτελεί καταστατική συνθήκη του φύλου, τόσο ως αναλυτικής κατηγορίας όσο και ως κοινωνικής επιταγής, πολιτικής διαδικασίας, ψυχικής παράστασης και παραστασιακής επιτέλεσης. Ως αντίσταση και ως τρωτότητα, αλλά κυρίως ως σπειροειδής διαπλοκή ανάμεσά τους, η σύγκρουση ενυπάρχει στην έμφυλη κατάσταση πραγμάτων. Σχέσεις σύγκρουσης διαπερνούν τις πρακτικές καθιέρωσης της κανονιστικής διμορφικής οντολογίας του φύλου (της «θηλυκότητας» και του «ανδρισμού»), τις πρακτικές συμμόρφωσης σ' αυτήν, και τους αγώνες διαχείρισης, αμφισβήτησης, υπέρβασης ή μετασχηματισμού αυτής της πειθαρχικής συνθήκης άρθρωσης του ανθρώπινου. Αναλύοντας αυτές τις σχέσεις σύγκρουσης δεν μπορούμε παρά να αναλαμβάνουμε και να ανανεώνουμε συνεχώς την ευθύνη μιας κρίσιμης σύγκρουσης: χρησιμοποιούμε την αναλυτική γλώσσα του φύλου για να προσεγγίσουμε τον καταστατικό ρόλο που αυτό παίζει στην ιεραρχική συγκρότηση της κοινωνικής ζωής, στην παραγωγή κοινωνικών υποκειμένων και στην ρύθμιση της αναγνωρισιμότητάς τους, όπως, για παράδειγμα, στον αποκλεισμό των γυναικών από τη σφαίρα του ανθρώπινου, ενώ, παράλληλα, υποβάλλουμε αυτές τις ίδιες τις κατηγορίες του φύλου σε συστηματικό κριτικό έλεγχο.³

Η παραδειγματική σκηνή της αντιδικίας Miller-

Riley απηχεί μια στιγμή ιδεολογικής, φιλοσοφικής και πολιτικής σύγκρουσης (μεταξύ γυναικών) γύρω από το ερώτημα «τι είναι γυναίκα»: είναι ουσία ή σημαίνον; Κοινή ταυτότητα ή πεδίο διαρκούς αντιδικίας; Απελευθερωτικό διακύβευμα ή εξουσιαστικό πρόταγμα; Ζήτημα ρεαλισμού ή νομιναλισμού, οντολογίας ή παραστασιακής επιτέλεσης; Και κυρίως: κανονιστικό ιδεώδες που εκπληρώνουμε και/ή αποδομούμε, ή περιγραφική περίπτωση εμπειρίας που αποτελεί την απαραίτητη θεμελίωση της πολιτικής πράξης; Η γενεαλογία της διερώτησης είναι ιδιαίτερα ετερογενής, όπως καταδεικνύει μια περιδιάβαση στην ιστορία της φεμινιστικής θεωρίας: δεν γεννιέσαι γυναίκα, αλλά γίνεσαι (Simone de Beauvoir), οι «γυναίκες» – με τη στενή έννοια του όρου – δεν υπάρχουν (Julia Kristeva), η γυναίκα δεν έχει φύλο, αλλά σηματοδοτεί ένα πεδίο απουσίας, αποκλεισμού και μη-αναπαραστασιμότητας στη φαλλοκεντρική γλώσσα (Luce Irigaray), η κατηγορία του φύλου είναι η πολιτική κατηγορία – και όχι φυσικό γεγονός – που εγκαθιδρύει και εμπεδώνει το κανονιστικό καθεστώς της υποχρεωτικής αναπαραγωγικής ετεροφυλοφιλίας – το φύλο είναι κατ' ανάγκη γυναικείο, αφού οι γυναίκες ταυτίζονται από την καθιερωμένη οντολογία με το φύλο τους (Monique Wittig). Στο βιβλίο της *Am I That Name? Feminism and the Category of 'Women' in History* (New York: Macmillan, 1988), η Denise Riley υποστηρίζει ότι η διερώτηση «είμαι αυτό το όνομα;» παράγεται από την ίδια την πιθανότητα των πολλαπλών σημάνσεων του ονόματος «γυναίκα». Η θεώρησή της ότι η κατηγορία «γυναίκες» είναι ιστορικά, λογοθετικά κατασκευασμένη και πάντα σχετική συνάδει με την επιτελεστική θεώρηση του φύλου που εισήγαγε η αμερικανοεβραία φεμινίστρια φιλόσοφος Judith Butler, η οποία στο βιβλίο της *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge, 1990) προβληματοποίησε την κατηγορία του «γυναικείου» προσεγγίζοντας το έμφυλο υποκείμενο ως «κανονιστική μυθοπλασία» που φυσικοποιείται μέσα από επαναλαμβανόμενες κοινωνικές τελετουργίες του «κανονικού» αλλά και παραμένει, αναπόφευκτα, ανοιχτή σε δυναμικές ανατρεπτικής ανα-σήμανσης και ανιδίωσης [expropriation] του ηγεμονικού λόγου και των επιταγών του. Πράγματι, κεντρική ένταση – αν όχι αντινομία – που διέπει τη φεμινιστική σκέψη των δεκαετιών του '70 και του '80 είναι αυτή ανάμεσα στην κατηγορία «γυναίκα» ως αναπαράσταση, ως αντικείμενο και συνθήκη της αναπαράστασης, και στην κατηγορία «γυναίκες» ως ιστορικά υποκείμενα δράσης και κοινωνικών σχέσεων.

Η διερεύνηση της σχέσης των γυναικών με την ανάμεσά τους σύγκρουση περνάει αναπόφευκτα μέσα από τον παραπάνω προβληματισμό γύρω από την ίδια την κατηγορία «γυναίκες» αλλά και την οριοθέτηση της «σύγκρουσης» ως αναλυτικής κατηγορίας στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών. Ο ανταγωνισμός και η σύγκρουση ενυπάρχουν, ως δυναμικές δυνατότητας, στο πολιτικό, όπως έχει δείξει η Chantal Mouffe. Υπάρχει,

όμως, κάτι ουσιαστικά «ανδρικό» που χαρακτηρίζει τη σύγκρουση, όπως θα ήθελε μια κανονιστική εννοιολόγηση της οντολογίας φύλου; Κι ακόμη: είναι «σύγκρουση-μεταξύ-γυναικών» αναγκαστικά αυτό που συμβαίνει όταν γυναίκες συγκρούονται; Η εθνογραφική και θεωρητική διαχείριση των ερωτημάτων αυτών απαιτεί ειδική επεξεργασία των εμπλεκόμενων οροθετήσεων – «συγκρούσεις», «γυναίκες» – τόσο στην αναπόδραστη ετερογένεια και πληθυντικότητα της καθεμιάς από αυτές όσο και στην πολυεπίπεδη συνύφανση ανάμεσά τους.

Ο συλλογικός τόμος *Όταν Γυναίκες Έχουν Διαφορές* πραγματοποιεί μια από καιρό αναγκαία συμβολή στον προβληματισμό αυτό συνδυάζοντας τον λεπτό θεωρητικό στοχασμό με τη συστηματική έρευνα πεδίου και τοποθετώντας την αναλυτική έμφαση στη σχέση ανάμεσα στη γυναικεία σύγκρουση και αντιπαλότητα με τα πολλαπλά και αντιφατικά προτάγματα της νεωτερικής συνθήκης στη νεοελληνική κοινωνία. Το βιβλίο υιοθετεί μια εθνογραφική σκοπιά που φωτίζει την αντιπαράθεση, την αντιγνωμία ή τη σύγκρουση μέσα από την εμπλοκή των ίδιων των υποκειμένων. Η μεθοδολογική και θεωρητική έμφαση της επιμελήτριας Χριστίνας Βλαχούτσικου αποδίδεται στο ιδιαίτερα κρίσιμο ζήτημα της διασύνδεσης ανάμεσα, από την μια πλευρά, στην αμηχανία, το φόβο ή τα δилήμματα των γυναικών μπροστά στη σύγκρουση και, από την άλλη, την αμφιθυμία μπροστά στην ατομικιστική και εξατομικευτική δυναμική της δυτικής νεωτερικότητας. Στην πλούσια και εξαιρετικά διαφωτιστική εισαγωγή της, η Βλαχούτσικου οδηγεί την προσοχή μας σε μια αρένα λεπτών ισορροπιών, αμφιθυμιών και πολυδιάστατων διλημάτων που δια-δραματίζονται «όταν γυναίκες έχουν διαφορές» σ' ένα κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο όπου η διεκδίκηση της αυτονομίας δεν αναγνωρίζεται ως διάσταση ενός ολοκληρωμένου και ευπρεπούς θηλυκού εαυτού.

Ο αναλυτικός λόγος και η εθνογραφική αφήγηση συνυφαίνονται δημιουργικά και αλληλοτροφοδοτούνται με τρόπους που επιτρέπουν να αναδειχθεί, χωρίς αναγωγές και απλουστεύσεις, τόσο το ευρύτερο πλαίσιο συσχετισμών δυνάμεων και κοινωνικών διεργασιών όσο και η εσωτερική λογική – η περίτεχνη ενδογενής ύφανση – αυτών καθ' αυτών των κοινωνικών δρώντων της αντιπαράθεσης, συμπεριλαμβανομένων των σιωπών τους, των υπεκφυγών, των αμηχανιών και των ποικίλων τροπικότητων τους. Έτσι, τα κείμενα του τόμου στοιχειοθετούν, με αναλυτική εγρήγορση κι ευαισθησία, όχι μόνο τις δομικές συνθήκες και τους λογοθετικούς σχηματισμούς μέσα στους οποίους – και σε σχέση με τους οποίους – γυναίκες επιτελούν την πράξη της διένεξης, αλλά και την «μικροφυσική» της διένεξης, την ηθική, τη ρητορική, και, τελικά, την τέχνη της διαπραγμάτευσης της διαφοράς. Σκιαγραφούνται, έτσι, όχι μόνο η έμφυλη διάσταση της αντίθεσης και της σύγκρουσης, αλλά και κεντρικά ερωτήματα της κοινωνικής θεωρίας, όπως είναι η έμφυλη διάσταση της συγκρότησης του υποκειμένου, αλλά και η δυνατότητα και τα

όρια της αυτονομίας στην ύστερη νεωτερικότητα.

Μέλημα των επιμελητριών και των συγγραφέων του τόμου είναι να διερευνήσουν τη σύγκρουση, στις πολλαπλές της συνδηλώσεις και συγκείμενα, αλλά και την επιτελεστική της επίδραση ως μετασχηματιστική παρέμβαση σε παγιωμένες τάξεις, σε ρητές και άρρητες απαγορεύσεις και επιταγές. Έτσι, τα υποκείμενα των εθνογραφικών αφηγήσεων που παρουσιάζονται στον τόμο αναμετρώνται «μεταξύ τους» αλλά και με την εδραιωμένη τάξη, σε μια αναμέτρηση πολυμέτρη που απηχείται χαρακτηριστικά στο ποίημα «Το Νέο Πάθος» της Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ που περιλαμβάνεται στον τόμο, σε μια αναμέτρηση που έχει κάτι από την «ειρωνεία που παράγει / η πίκρα της πείρας / η πίκρα της απεριόριστης απώλειας» (σ. 124). Ας σημειωθεί εδώ η ενδιαφέρουσα συνηχηση του ποιητικού λόγου της Αγγελάκη-Ρουκ περί «πάθους» με τον πολιτικοθεωρητικό λόγο της Mouffe, η οποία επιχειρεί να αναδείξει τη σημασία του «πάθους» ως σημαντικής συνιστώσας του πολιτικού, και συγκεκριμένα του «αγωνιστικού πλουραλισμού» που υποστηρίζει.⁴

Το εύρος των αναλυτικών προσεγγίσεων – ανθρωπολογική, κοινωνιολογική, ψυχαναλυτική, ιστορική – συνυφαίνεται με την ποιητική ενός πυκνού εθνογραφικού υλικού που φωτίζει τις πολυφωνικές αφηγήσεις και τις αισθητηριακές επιτελέσεις της «γυναικείας σύγκρουσης»: οι ιεραρχήσεις της εθνοτικής ταυτότητας, συμπεριλαμβανομένων των ιεραρχήσεων μέσα στην ίδια την κοινότητα της «μουσουλμανικής» μειονότητας της Θράκης, όπως επιτελούνται στο πεδίο των σχέσεων ανάμεσα στην «ελληνίδα» ερευνήτρια και τις μουσουλμάνες συνομητρίες της (Ε. Πλεξουσάκη), τελετουργικές επιτελέσεις της αντιπαλότητας ανάμεσα στην μητρική φιγούρα της πατριαρχικής τάξης και σε παραβατικές μητρικές μορφές όπως διαδραματίζονται στα Αναστενάρια και τη λατρεία της Αγ. Άννας (Μ. Τερζοπούλου), άδηλες συγκρούσεις ανάμεσα στην εργοδότρια ελληνίδα νοικοκυρά και την ερυθραία οικιακή βοηθό της σε μια διαπολιτισμική και ταξικά ιεραρχημένη σχέση που διαδραματίζεται στα ενδότερα του οικιακού χώρου (Μ. Πετρονώτη), διεκδίκηση της διαφοράς μέσω παραστασιακών επιτελέσεων ομοφυλοφιλικής ερωτικής διαμάχης και αντιζηλίας σε μια παρέα γυναικών (Ε. Κυρτσόγλου), οι έριδες ανάμεσα σε «κολλητές» φιλενάδες που καυγαδίζουν στην αυλή του δημοτικού σχολείου (Α. Φρειδερίκου και Φ. Φολερού), και εντάσεις μεταξύ γυναικών που συμμετείχαν σε μια ομάδα διεπιστημονικής μελέτης και αποπειράθηκαν μια εναλλακτική συνύφανση της διαπροσωπικής φιλίας με τον επιστημονικό διάλογο (Π. Τοπάλη). Εκτός από τις εθνογραφικές αφηγήσεις, δυο κείμενα που αφορούν το φύλο της σύγκρουσης στο πεδίο της πολιτικής έρχονται να εμπλουτίσουν τον πολυπρισματικό χαρακτήρα της όλης προβληματικής από τις πλευρές της πολιτικής επιστήμης και της ιστορίας: το κείμενο της Μ. Παντελίδου Μαλούτα εστιάζει στις θεωρητικές και ιδεολογικές προϋδεά-

σεις του αιτήματος της ισάριθμης συμμετοχής και της διακομματικής επεξεργασίας «γυναικείων» θεμάτων στο ελληνικό Κοινοβούλιο, φωτίζοντας την προβληματική σχέση φύλου και δημοκρατίας που διαφαίνεται και αναδύεται μετά την κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, και καταθέτοντας μια καίρια κριτική στις εκσυγχρονιστικές παρεμβάσεις –λ.χ. το αίτημα για «ισάριθμη συμμετοχή»– που νομιμοποιούν τη γυναικεία υποτέλεια. Εστιάζοντας στον αντιφεμινιστικό λόγο των κομμουνιστριών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, το κείμενο της Α. Ψαρρά αναλύει την αποκήρυξη του φεμινισμού ως αστικού και αντεπαναστατικού κινήματος εκ μέρους των γυναικών της κομμουνιστικής αριστεράς ως «τέχνασμα» απόπειρας της κατηγορίας της απειθαρχίας και διεκδίκησης της εισόδου τους στο δημόσιο χώρο.

Ενδιαφέρουσα όψη του εγχειρήματος αποτελεί επίσης ο «διάλογος» μεταξύ των ιδιαίτερα χρησίων κειμένων του Κ. Γιαννακόπουλου και της Τ. Βοσνιάδου. Ο Γιαννακόπουλος παρουσιάζει τις προσεγγίσεις της σύγκρουσης στην κοινωνική ανθρωπολογία, εκδιπλώνοντας τη διαδρομή της ανθρωπολογικής αφήγησης από τη «νομοκεντρική» προσέγγιση που δίνει έμφαση στη μελέτη της δομής και εκλαμβάνει τη σύγκρουση ως παθολογικό φαινόμενο –παρεκτροπή ή ανομία– στη «διαδικαστική» που μετατοπίζει την έμφαση στη διαδικασία και την αλληλόδραση και εντάσσει τη σύγκρουση στο κοινωνικοπολιτισμικό της συμφραζόμενο. Σε συνομιλία με την οπτική που σκιαγραφεί ο Γιαννακόπουλος, η Βοσνιάδου ιχνολατεί το πώς η ψυχαναλυτική θεωρία μετατοπίζει το ενδιαφέρον της από μια θεώρηση του υποκειμένου ως υπερκαθορισμένου από τις δομές και το νόμο (του πατέρα) σε μια θεώρηση της αυτόνομης υποκειμενικότητας-σε-διαδικασία. Παρουσιάζοντας κεντρικές ψυχαναλυτικές αφηγήσεις –Freud, Klein, Lacan και Kristeva– για τη συγκρότηση της θηλυκότητας, στρέφει την προσοχή μας στην αμφιλεγόμενη θέση του μητρικού σε σχέση με το συμβολικό και δείχνει πώς η αφήγηση της σύγκρουσης μητέρας-κόρης αναδεικνύεται σε κρίσιμη «στιγμή» για τη συγκρότηση της θηλυκότητας και τη σχέση γυναίκας με γυναίκα.

Όλα τα παραπάνω συνθέτουν ένα έργο που συμβάλλει σημαντικά στη σχετική προβληματική. Πριν περάσω στην παρουσίαση κάποιων κριτικών διερωτήσεών μου σχετικά με τον τόμο, επισημαίνω κάποια παροράματα: Geertz αντί Geertz (σ.73), ο –αντί του σωστού η– Friedl (σ.108), Chodorof αντί Chodorow (σ.120, σημ.2), Cixouys αντί Cixous (σ.150), ο αριθμός της παραπομπής στη σελ. 174 είναι 11 και όχι 15, «φυλετικά» αντί «έμφυλα» (σ. 220, 222).

Αυτό που, κατά την άποψή μου, ανακύπτει ως κριτική διερώτηση από την όλη προβληματική που εκτυλίσσεται στα κείμενα του τόμου –αλλά που θα ήταν ίσως το διακύβευμα μιας άλλης εργασίας– έχει να κάνει με την έμφαση στην επίτευξη της γυναικείας σύγκρουσης ως τόπου εκ-δραμάτισης των διλημάτων που αντιμετωπίζει «κάθε γυναίκα που θέλει να συμμετάσχει στη νεωτερικότητα»

(σ.74), ως τόπου διαπραγμάτευσης «με τους όρους και τις προκλήσεις της νεωτερικότητας» (σ.76). Είναι, θεωρώ, απαραίτητη εδώ η κριτική επεξεργασία των κατηγοριών που εμπλέκονται στην προβληματική –«γυναίκες», αλλά και «άνδρες», «σύγκρουση», αλλά και «νεωτερικότητα»– έτσι ώστε να μην ανάγονται σε αυτονόητους και υποστασιοποιημένους «κοινούς τόπους». Το ζητούμενο μιας τέτοιας αναστοχαστικής επεξεργασίας θα ήταν να ανοίξει ένα πεδίο συζήτησης και αναζήτησης γύρω από μια εννόηση της αυτονομίας –και του έμφυλου χαρακτήρα της– που στέκεται ανα-στοχαστικά και κριτικά απέναντι τόσο στο διαβουλευτικό/συναινετικό μεταπολιτικό μοντέλο της νεωτερικής φιλελεύθερης δημοκρατίας (που απωθεί ηθικολογικά τη σύγκρουση) όσο και στην ιδεολογία του κλασικού –και ανανεωμένου– δυτικού ατομικισμού (που εξιδανικεύει κυνικά τον ανταγωνισμό της αγοράς). Σ' ένα σχήμα που τοποθετεί τις γυναίκες σε μια σχέση «εισαγωγής» ή «συμμετοχής» –έστω και με όρους αγωνιώδους διαπραγμάτευσης αλλά και διεκδίκησης– στη «νεωτερικότητα» ελλοχεύει ο κίνδυνος να αναχθεί η γυναικεία αμηχανία μπροστά στη σύγκρουση σε υστέρηση στην κατάκτηση του «αυθεντικού ατομικισμού» εαυτού που επιτάσσει η ορθολογιστική αφήγηση της νεωτερικής συνθήκης. Μια τέτοια αναγωγή, όμως, θα παρέπεμπε σε μια περιοριστική, και συντηρητική, θεώρηση της αυτονομίας μέσα από το κανονιστικό μοντέλο του εξελικτικού εκσυγχρονισμού που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του δυτικού φιλελευθερισμού.

Το ερώτημα λοιπόν που εγείρεται μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Είναι, άραγε, διανοητή και εφικτή μια εναλλακτική εννόηση της αυτονομίας, που δεν αναπαράγει την ατομικιστική και ορθολογιστική θεώρηση της καρτεσιανής παράδοσης και που προβληματοποιεί τη «συνθήκη δυνατότητας» του αυτόβουλου, αυτοτελούς, οριοθετημένου και ανταγωνιστικού ατόμου; Που δεν διαιωνίζει και δεν νομιμοποιεί τους καταδυναστευτικούς περιορισμούς της ουσιοποιημένης «νεωτερικής θηλυκότητας» και των αξιολογικών διχοτομήσεων που αφορούν το φύλο και τη σεξουαλικότητα; Πώς ξαναγράφεται στο πεδίο του φύλου η αντιφατική ιστορική και πολιτισμική εμπειρία της μοντερνικότητας μέσα από την παραστασιακή πρακτική και τον «αγωνισμό» των δρώντων υποκειμένων –πράγμα, άλλωστε, που αποτελεί το ανθρωπολογικό πρόταγμα; Και τέλος, τι σημαίνει για την πολιτική και ψυχική θέση του υποκειμένου η διεκδίκηση της αυτονομίας του ως έμφυλου υποκειμένου όταν η αυτονομία περνάει και μέσα από την αποποίηση της πειθαρχίας του φύλου;

Βέβαια οι συντελεστές του παρόντος τόμου έχουν υπόψη τους την κρισιμότητα αυτών των διερωτήσεων, ιδιαίτερα στη σημερινή πολιτικοθεωρητική συγκυρία. Η Βλαχούτσικου αναφέρει με εύγλωττη έμφαση ότι η διαπραγμάτευση αντιθέσεων μεταξύ γυναικών συνιστά «το κατεξοχήν πεδίο όπου δοκιμάζεται η ατομικιστική αντίληψη του κοινωνικού» (σ.90). Έτσι, η αμηχανία των

γυναικών μπροστά στην ατομικιστική αφήγηση της οριοθέτησης γίνεται, στην πρόταση που καταθέτει ο παρών τόμος, ο τόπος όπου δραματοποιούνται και δοκιμάζονται οι «θεμελιακές αμηχανίες της δυτικής νεωτερικότητας που σχετίζονται με τον ατομικισμό» (σ.88). Επίσης, η συνεργάτιδα του τόμου Laurie Hart το θέτει εύστοχα στην κατακλειδα-απορία του κειμένου της: έχει, άραγε, η δυσκολία των γυναικών στη διαπραγμάτευση των αντιθέσεων να κάνει με την αντιφατική και παραναγνωρισμένη συμμετοχή τους στη δημόσια αρένα της ατομικιστικής συνθήκης και των ανταγωνιστικών συμφερόντων, ή με την άρνηση εκ μέρους τους να ενταχθούν στους όρους της κοινωνικά και πολιτισμικά αναγνωρισμένης –και αναγνωρίσιμης– σύγκρουσης;

Τα καίρια ζητήματα που θέτουν, με αξιόπαινη οξυδέρκεια, οι συγγραφείς του τόμου φέρνουν στην επιφάνεια συζητήσεις –και συγκρούσεις– γύρω από τη δύσκολη σχέση του φεμινισμού με την εξισωτική υπόσχεση του δυτικού φιλελευθερισμού. Μια κρίσιμη διάσταση της σχέσης αυτής είναι και το αίτημα για ισοδύναμη ή ισάριθμη αντιπροσώπευση των φύλων στους πολιτικούς θεσμούς, ένα αίτημα που βασίζεται στην άκριτη αποδοχή της ισχύουσας διμορφικής τάξης φύλου (όπως τονίζει στο κείμενό της η Παντελίδου Μαλούτα και έχει υποστηρίξει αλλού η Ελένη Βαρίκα), ένα αίτημα –«πεδίο μάχης»– του οποίου η αναγνωριστικότητα σύμφωνα με τους όρους και τα όρια της δυτικής νεωτερικής συνθήκης θυμίζει, και πάλι, τους στίχους της Αγγελάκη-Ρουκ: «Ζητώ εξηγήσεις από την πλάση / μα με στέλνουν αλλού / σε άλλη υπηρεσία συναλλαγών / καμιά σχέση με το μέλλον» (σ. 124).

Ανοίγοντας ένα πεδίο για νέα ερευνητική και θεωρητική επεξεργασία της αυτο-πραγμάτωσης και αυτονομίας του υποκειμένου –έμφυλου, διεμφυλικού, πολυφυλικού ή άφυλου– μετά την αποδόμησή του, το βιβλίο *Όταν Γυναίκες έχουν Διαφορές: Αντιθέσεις και Συγκρούσεις Γυναικών στη Σύγχρονη Ελλάδα* αποτελεί πολύτιμη συμβολή τόσο στην ανθρωπολογία και την κοινωνική θεωρία της σύγκρουσης, όσο και στη διεπιστημονική θεωρία του φύλου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναφορά στο περιστατικό γίνεται στο πλαίσιο του διαλόγου ανάμεσα στις Jane Gallor, Marianne Hirsch και Nancy Miller που αποτελεί το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου *Conflicts in Feminism* που επιμελήθηκαν οι Marianne Hirsch και Evelyn Fox Keller, Routledge 1990, σελ. 3-1-52.
2. *Undoing Gender*, όπως είναι και ο τίτλος του πρόσφατου βιβλίου της Judith Butler (Νέα Υόρκη: Routledge, 2004).
3. Για περαιτέρω ανάπτυξη, δες Butler 2004: 37.
4. Chantal Mouffe, *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, Αθήνα: Πόλις, 2004, μετάφραση: Α. Κιουρκιολής, πρόλογος, επιμέλεια: Γ. Σταυρακάκης.